

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳՈՀԱՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

«Դավիթ Անհաղթի գործերը. նոր-պլատոնական մտքի և նոր-պլատոնական տեքստերի տարածումը հին և միջնադարյան Հայաստանում» (*“The Work of David the Invincible: the Diffusion of Neo-Platonic Thought and the Spread of Neo-Platonic Texts in Ancient and Medieval Armenia”*) միջազգային ծրագրի¹ (ծրագրի մասնակիցներ՝ Ժնևի համալսարանի «Հայագիտական կենտրոն», Ժնևի, Ֆրիբուրգի և Փարիզի Չորրորդ Սորբոն համալսարանների հին փիլիսոփայության պատմության բաժիններ, Երևանի համալսարանի պատմության ֆակուլտետ և Մաշտոցի անվան Մատենադարան) նպատակը Դավիթ Անհաղթի հայերեն երկերի նոր հրատարակությունն ու դրանց ուսումնասիրությունն ամփոփող հինգհատորյակն է, որի երկու հատորն արդեն լույս է ընծայել «Բրիլ» հրատարակչությունը:

Առաջին հատորը հոգվածների ժողովածու է. **Դավիթ Անհաղթի գործերը և հունական մտքի տարածումը հայկական և ասորական ավանդության մեջ** [*L’œuvre de David l’Invincible et la transmission de la pensée grecque dans la tradition arménienne et syriaque, textes réunis et édités par Valentina Calzolari et Jonathan Barnes (Philosophia antiqua: Commentaria in Aristotelem Armeniaca – Davidis Opera, vol. 1), Brill: Leiden – Boston, 2009*]:

¹ JRP 7AMPJO 65632; IB 7310-110912:

VI դարում Ալեքսանդրիայի Պլատոնական դպրոցի անդամներից մեկը Դավիթն էր, որը գրել է Արիստոտելի տրամաբանական երկերի մի քանի մեկնություն: Հատորը նվիրված է այդ երկերին և նրանց հայերեն թարգմանություններին: Այն սկսվում է Զ. Բարնզի «Դավիթը և հունական ավանդությունը» (էջ 3-14) և Վ. Կալցոլարիի «Դավիթը և հայկական ավանդությունը» (էջ 15-36) ներածական հոդվածներից: Բարնզը բնութագրում է հին հունական մեկնողական գրականությունն առհասարակ և Դավիթի տեղը նրանում, նշելով, որ այդ մեկնիչի մեծությունը Արիստոտելի տրամաբանությունը Հայաստանում տարածելու մեջ է: Կալցոլարին ամփոփել է Հունաբան դպրոցի թարգմանած փիլիսոփայական գործերը, հայկական աղբյուրների և, մասնավորապես, «Ջակաց» գրքի տվյալները Դավիթի մասին:

Հատորն ունի երեք հիմնական բաժին. առաջին՝ «Դավիթի գործերի հունարեն տեքստը և հայերեն թարգմանությունը» բաժինը պարունակում է հետևյալ հոդվածները.

Վ. Կալցոլարի, «Դավիթ Անհաղթի Սահմանման իմաստասիրական»-ի հայերեն թարգմանությունը և նրա հարաբերությունը հունարեն սկզբնագրի հետ» (էջ 39-66): Նշված է հունարեն (*Prolegomena* - «նախաբան») և հայերեն («Սահմանք») վերնագրերի անհամապատասխանությունը: Հոդվածում քննվում են հունարեն և հայերեն բնագրերի տարբերությունները, որոնց պատճառները զանազան են՝ լեզվական առանձնահատկությունները (թարգմանիչը բաց է թողել կամ պարզեցրել է հունարեն բառերի ստուգաբանական բացատրությունները), թարգմանչի նախասիրությունները (թարգմանությունը հունաբան է, տառացի, սակայն կան և համեմատաբար ազատ թարգմանված հատվածներ, օրինակ, մեկ բառը երկու հոմանիշով թարգմանելու դեպքեր, «Հեկտոր» օրինակը փոխարինված է «Տիգրան»-ով, «Զևս»-ը՝ «Արամազդ»-ով), հունարեն տեքստի զգալի հատվածներ թարգմանված չեն հայերեն, դրանց թվում՝ վիճահարույց փիլիսոփայական տեսությունների քննարկումներ: Հունարեն ձեռագրական ավանդության հետ հայերեն թարգմանության համեմատությունը Կալցոլարիին հանգեցրել է այն եզրակացության, որ վերջինս ամենից մոտ է հրատարակիչ Բուսսեի օգտագործած երեք ձեռագրից մեկին՝ V (*Vaticanus gr.* 1479, XI-XII դդ.) ձեռագրին, սակայն համապատասխանությունը բացարձակ չէ. կան նաև նրանից շեղվող և մյուս երկու ձեռագրի հետ ընդհանուր ընթերցումներ: Հայերենը որոշ դեպքերում օգնում է ուղղել հունարենի մեջ սպրդած սխալները, անգամ վերականգնել նրանում «Տիմեոսի» կորած Պլատոնի մի հատված, ինչը վկայում է, որ թարգմանության հիմքում ընկած է մեզ հասածներից ավելի լավ մի հունարեն ձեռագիր:

Գ. Մուրադյան, «Դավիթ Անհաղթի Պոռփյուրի Ներածության մեկնությունը. հունարեն և հայերեն տեքստերի բաղդատություն» (էջ 67-88): Մեջբերումները Պոռփյուրի «Ներածությունից» թարգմանության մեջ ցուցաբերում

են այդ երկի հայերեն թարգմանությունից որոշակի անկախություն, սակայն կան և հայերեն «Ներածության» հետ նույնական հատվածներ՝ հավանաբար հետագա խմբագրման արդյունք: Հունարենում բացակայող երկի վերջավորությունը պահպանվել է հայերեն թարգմանության մեջ, և այն վերականգնելի է հայերենի հետ համարյա բառացի համընկնող զուգահեռ բնագրերի օգնությամբ: Զեռագրական ավանդության քննությունը բացահայտում է հայերեն թարգմանության նույնպիսի մերձավորությունը հունարեն *V* ձեռագրին, ինչպես «Սահմանք»-ի պարագայում, իսկ հայերեն ձեռագրերից (քննված է հիսուն ձեռագիր) առանձնանում է ՄՄ1746 ձեռագիրը, որը պարունակում է մի շարք բացառիկ ճիշտ՝ հունարենով հաստատվող ընթերցումներ: Հունարեն զգալի հատվածներ՝ բնագրի մոտ մեկ քառորդը թարգմանված չէ հայերեն: Երկու տեքստերի տարբերությունների պատճառը բացատրելուն օգնել են զուգահեռ գրվածքների համապատասխան հատվածները, որոնք հաճախ վկայում են հունարեն սկզբնագրի, բայց և ավելի հաճախ՝ հայերեն թարգմանության արժանահավատության օգտին:

Մ.-է. Շիրինյան, «Դավիթ Անհաղթի, Արիստոտելի Կատեգորիաների մեկնության հայերեն թարգմանությունը» (էջ 89-102): Միայն մեկ ձեռագրով (Մ 1930) պահպանված և Բուսսեի ու Մանանդյանի կողմից էլիասին վերագրված այս երկը, Շիրինյանի կարծիքով, Դավթի գրվածքը չէ: Նա ենթադրում է նաև, որ թարգմանիչն էլ տարբեր է Դավթի անունով հայտնի մյուս երկերի թարգմանից, քանի որ շատ եզրեր այլ կերպ են թարգմանված: Հեղինակը նկարագրել է ՄՄ 1930 ձեռագիրը (որը պարունակում է Արիստոտելի «Կատեգորիաների» ևս մեկ՝ պակասավոր տասնչափ մեկնություն) և Մանանդյանի ու Արեշատյանի հրատարակությունները, ինչպես և իր հետագա հրատարակության պատրաստման ընթացքը: Հունարեն բնագրի որոշ հատվածներ թարգմանված չեն հայերեն, սակայն թարգմանությունը պարունակում է սկզբնագրից բացակայող հատվածներ, և դրանք երբեմն թույլ են տալիս վերականգնել նրա կորսված մասերը, իսկ երբեմն սոսկ թարգմանի ավելացրած բացատրություններ են: ՄՄ1930 ձեռագրի պակասավոր մեկնությունը, որ հրատարակել է Մանանդյանը, թարգմանված է հունարենից և պարունակում է Հերակլիտոսին վերաբերող մի շատ հետաքրքրական ավանդություն:

Ժողովածուի երկրորդ բաժինն է «Արիստոտելի Առաջին Անալիտիկայի մեկնության հայերեն թարգմանությունը». այն պարունակում է երեք հոդված՝ **Մ. Փափազյան,** «Հայերեն Արիստոտելի Առաջին Անալիտիկայի մեկնության հեղինակի հարցը» (էջ 106-118), **Ա. Քոփչյան,** «Դիտողություններ Դավիթ Անհաղթի Արիստոտելի Առաջին Անալիտիկայի մեկնության վերաբերյալ. կառուցվածքը, բովանդակությունը, լեզուն և թարգմանիչի ու հեղինակի խնդիրը» (էջ 119-135), **Ք. Սուրիսինգ,** «Դավթի՝ Արիստոտելի Անալիտիկայի մեկնության հայերեն թարգմանության և էլիասի Արիստոտելի Անալիտիկայի մեկ-

նույնպե՛ս հունարեն տեքստի հարաբերությունը» (էջ 107-150): Բաժնի հիմնական նյութը բանավեճ է՝ արդյո՞ք Արխատտելի Առաջին Անալիտիկայի մեկնության հայերեն տեքստը (որի հունարեն սկզբնագիրն, ի տարբերություն Դավիթի մյուս երեք գործի, չի պահպանվել) իրոք Դավիթ Անհաղթի գործն է, թե՞ նրա ժամանակակից և աշակերտակից էլիասի: Տարակուսանքի առիթը էլիասի անունով պահպանված նույնանուն գրվածքի մոտ երկու գլուխ ծավալ ունեցող մի բեկորն է, որի որոշ հատվածներ բառացի զուգահեռներ ունեն հայերեն տեքստի հետ. կան նաև որոշակի տարբերություններ: Եվ ահա Մ. Փափազյանը, որ մի քանի տարի առաջ գրված մի հոդվածում առաջարկել էր այն գաղափարը, թե բեկորը կարելի է համարել Արխատտելի Առաջին Անալիտիկայի մեկնության թարգմանության սկզբնագիր, կրկին պաշտպանում է իր տեսակետը, իսկ Թոփչյանը (որի հոդվածում, ինչպես երևում է վերնագրից, քննված են նաև խնդրո առարկա երկի հետ կապված այլ խնդիրներ) և Սուրիթյանը (որը պատրաստում է խնդրո առարկա երկի ֆրանսերեն թարգմանությունը) այլ կարծիքի են՝ համարելով դրանք տարբեր հեղինակների գործեր: Բացի բնագրային տարբերություններից, նրանք նշում են մի կարևոր գաղափարական տարբերություն՝ Դավիթը, հետևելով պատոնականներին, տրամաբանությունը համարում է փիլիսոփայության մաս և գործիք, իսկ էլիասը հակված է արխատտելականների կարծիքին, ըստ որի այն գործիք է: Փափազյանը վիճարկում է այս տարբերությունը. նրա կարծիքով երկու տեքստի ուշադիր ընթերցումից կարելի է եզրակացնել, որ դրանք պաշտպանում են նույն տեսակետը՝ տրամաբանությունը փիլիսոփայության մաս չէ, այլ գործիք:

Գրքի վերջին բաժինն է «Նորպլատոնական գրվածքների տարածումն ու ընկալումը Արևելքում. Ասորիք և Հայաստան»:

Ա. Հյուգոննար-Ռոշը «Արխատտելի մեկնությունների հունա-ասորական ավանդությունը» հոդվածում (էջ 153-173) գրում է, որ ասորական փիլիսոփայական կորպուսը հիմնված է հունական ավանդության վրա: Կա Արխատտելի «Կատեգորիաների» երեք ասորերեն թարգմանություն՝ մեկը VI դարի է, մյուս երկուսը՝ VII: «Մեկնության մասին» երկը, «Առաջին անալիտիկան» և Պորփյուրի «Ներածությունը» պահպանվել են երկուական թարգմանություններով: Տեղեկություններ կան, որ թարգմանված են եղել նաև «Օրգանոն»-ի մյուս գործերը՝ «Երկրորդ անալիտիկան», «Տոպիկան» և «Սոփեստական եղծումը»: Ինչ վերաբերում է Արխատտելի մեկնությունների ասորերեն թարգմանությանը, պահպանվել է մի քանի հատված, արաբ մատենագետ Իբն ալ-Նադիմն իր «Ֆիհրիստ»-ում (987 թ.) հիշատակում է Սիմպլիկիոսի «Կատեգորիաների» մեկնությունը, իսկ արաբ հեղինակները ոմն Ալինուսի անվան հետ են կապում «Ներածության», «Կատեգորիաների», «Մեկնության մասին» և «Առաջին անալիտիկայի» մեկնությունները: Կան նաև ասորի հեղինակների գրած մեկնություններ՝ Պորփյուրի «Ներածության»՝ Պրոբայի (VI դ.) և մի հատվածաբար

պահպանված անանուն մեկնություն, Սերգիուս Ռեշայնացու՝ «Կատեգորիաների» երկու մեկնություն, Պրոբայի՝ «Մեկնության մասին» մեկնություն և «Առաջին անալիտիկայի» մի անանուն մեկնություն: Հյուգոննար-Ռոշը նշում է ասորական և հայկական փիլիսոփայական կորպուսների նմանությունը, դրանք վկայում են հունարեն «նվագագույն կորպուսի» գոյությունը, որն անհրաժեշտ էր փիլիսոփայությանը զբաղվողներին:

Ս. Արևշատյանը «Դավիթ Անհաղթը Հայաստանում և այլ երկրներում. նրա ժառանգության ճակատագիրը» (էջ 175-180) հոգվածում շեշտում է Դավթի դերը Հայաստանում նորալատոնական գաղափարների, փիլիսոփայական եզրաբանության տարածման, նոր փիլիսոփայական և գիտական հետաքրքրությունների առաջացման գործում: Խոսում է արաբական նվաճումների պայմաններում գիտության լճացումից հետո Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Դավթի հանդեպ հետաքրքրության նորոգման, մի շարք հայ մտածողների՝ Հովհաննես Սարկավագի, Վահրամ Բաբունու, Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու վրա նրա ազդեցության, նաև դոմինիկյան քարոզիչներ Բարդուղիմեոս Բոլոնացու և Պետրոս Արագոնացու կողմից նրա ժառանգության բարձր գնահատանքի մասին: Լուսավորության դարաշրջանում Դավթի ազդեցությունն են կրել Սիմեոն Զուղայեցին և Սիմեոն Երևանցին: Մահմեդական աշխարհում այդ ազդեցությունն են ենթարկվել ալ-Քինդին (9-րդ դ.), Աբու Ալի իբն-Սինան (XI-XII դդ.), ալ-Ֆարաբին (X դ.), Բյուզանդիայում՝ Հովհան Դամասկացին (675-750) և Նիկեիոս Բլեմիդեսը (1197-1272): XVIII դարում «Մահմանքը» թարգմանվել է վրացերեն:

Ա. Ստեփանյանը «Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության հիմնական գաղափարը» (էջ 181-196) հոգվածում շեշտը դնում է Խորենացու «Ողբի» վրա, որը քառուսի նկարագրություն է տիեզերական և հասարակական աղետի՝ իմացության, հոգու և մարմնական բնագավառում, շեշտելով ոչ միայն Աստվածաշնչի, այլև հունական մտածողության ազդեցությունը, և խոսում նաև Մովսեսի մտավոր ճամփորդության մասին, կապելով այն նորալատոնական գաղափարների հետ, նշում Եգիպտոսի ուտոպիստական նկարագրությունը:

Ծրագրված հինգհատորյակի երկրորդ հատորն է՝ **Դավիթ Անհաղթ, Մեկնություն ի «Վերլուծական» Արիստոտելի, բնագիրը, անգլերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Արամ Փոփչյանի [David the Invincible, Commentary on Aristotle's Prior Analytics, Old Armenian Text with an English Translation, Introduction and Notes by Aram Topchyan (Philosophia antiqua vol. 122: Commentaria in Aristotelem Armeniaca – Davidis Opera, vol. 2), Brill: Leiden – Boston, 2010]:**

Դավթի՝ Արիստոտելի «Առաջին Անալիտիկայի» մեկնությունը պահպանվել է միայն հունարենից հայերեն թարգմանությամբ: Այդ երկի՝ Սեն Արևշատյանի քննական հրատարակությունը (զուգահեռ ռուսերեն թարգմանությամբ,

1967 թ.) հիմնված է Վենետիկի առաջին հրատարակության (1833) և Մատենադարանի հինգ ձեռագրի վրա: Երկը Դավթի հայերեն շորս թարգմանություններից միակն է, որի հունարեն սկզբնագիրը չի պահպանվել, սակայն նրա զգալի թվով հատվածներ զուգահեռ են գտնում Ալեքսանդրիայի նորպլատոնական դպրոցի այլ ներկայացուցիչներին՝ նույն (Հովհաննես Փիլոպոնոսի, էլիասի, Ամմոնիոսի, Ալեքսանդրոս Ափրոդիսացու, Թեմիստիոսի) և հարակից թեմաներին (Ամմոնիոսի, Սիմպլիկիոսի, Հովհաննես Փիլոպոնոսի, Օլիմպիոդորոսի, Հովհաննես Դամասկացու, Պորփյուրի, Ստեփանոսի) նվիրված գործերում, ինչպես և հենց Արիստոտելի երկերում ու Դավթի մյուս գրվածքներում: Այդ զուգահեռները հաճախ բառացի համընկնում են կամ շատ մոտ են հայերեն թարգմանությանը: Փաստորեն Թուփչյանին հաջողվել է մասնակիորեն վերականգնել մեկնության հունարեն սկզբնագիրը: Դա թույլ է տվել նրան նորովի ուսումնասիրել 1967 թ. հրատարակությունը և նույն հինգ լավագույն ձեռագրերը, ինչպես նաև քսաներեք այլ ձեռագիր և առանձին դեպքերում նախընտրելի համարել այլ ձեռագրային ընթերցում, ինչպես նաև մի քանի ուղղում առաջարկել, երբ բոլոր ձեռագրերի ընթերցումները նրան ազավաղված են թվում: Դա նրան օգնել է նաև նորովի մեկնաբանել Դավթի Անհաղթի այդ ամենախորթին բնագրի որոշ հատվածներ, որոնք, չնայած Ս. Արևշատյանի աշխարհաբար և ռուսերեն հմուտ թարգմանությունների առկայությանը, դեռևս մնում էին ոչ այնքան հասկանալի:

Գիրքը պարունակում է երկի առաջին անգլերեն թարգմանությունը, հունարեն վերոհիշյալ զուգահեռները ներառող հավելված, եռալեզու (հայերեն, հունարեն, անգլերեն) եզրերի ցանկեր, և քերականական ու բառային հունաբանությունների նկարագրությունը՝ Դավթի մյուս գրվածքների համեմատությամբ:

«Բրիլ» հրատարակչությունը լույս է ընծայել նաև մեկ այլ հայագիտական ժողովածու՝

Փիլոն Ալեֆանդրացու հին հայերեն թարգմանության հետազոտություններ, որ կազմում է Փիլոն Ալեֆանդրացու ուսումնասիրություններ շարքի 6-րդ՝ անգլերեն լեզվով գրված հատորը [Studies on the Ancient Armenian Version of Philo's Works, ed. By S. Mancini Lombardi, P. Pontani (Studies in Philo of Alexandria, ed. By F. Calabi & R. Berchman, vol. 6), Brill: Leiden – Boston, 2011]:

Գրքի ներածական հոդվածը գրել է Գաբրիելա Ուլուհոջյանը (1-6)՝ համառոտ ներկայացնելով մյուս հոդվածները. նպատակահարմար ենք գտնում թարգմանաբար բերել Ուլուհոջյանի ներածականը:

«Մենք շնորհապարտ ենք Ֆրանչեսկա Կալաբրին, որի առաջարկը ծնունդ տվեց սույն անգլերեն հատորին: Այն կարելի է դիտել որպես Փիլոնի հունարեն տեքստերին նվիրված, սույն շարքի առաջին՝ Italian Studies in Philo of

Alexandria հատորը լրացնող: Մեր նպատակն է հնարավորինս լայն լսարանին մատուցել Փիլոնի հին հայերեն թարգմանությունների նորագույն ուսումնասիրությունները:

Հոդվածների սույն ժողովածուն խոհրդանշական է հայագիտության վերջին հիսուն տարիներ՝ իտալական դպրոցի կողմից այս կարևոր ալեքսանդրյան հեղինակի ժառանգությունը հունարեն գրվածքների հայերեն թարգմանությունների համալսարանական ներկայացնելու առումով: Իտալիայում հետազոտությունների այս ճյուղի ուսուցիչ և առաջատարը Միլանի Կաթոլիկ համալսարանի պրոֆեսոր Ջանկարլո Բոլոնյեզին էր: Համոզված լինելով, թե որքան կարևոր են V դարի վերջի – VIII դարի այսպես կոչված «Հունաբան դպրոցի» թարգմանությունները, նա մի քանի հոդված է գրել այս նյութի վերաբերյալ՝ քննելով այն լեզվաբանական, ինչպես նաև բանասիրական տեսանկյունից, առաջ բերելով միջազգային գիտական մեծ հետաքրքրություն: Այս հատորում վերատպված է նրա ուշագրավ հոդվածը, որն առաջին անգամ լույս էր տեսել 1970 թ.: Հատորում ամփոփված ութ հոդվածներից չորսը գրել են հանգուցյալ պրոֆ. Բոլոնյեզի անմիջական և ոչ անմիջական աշակերտները, մնացած երեքը՝ հայաստանյան գիտնականները: Մտովի կարող ենք կապել բուն Հայաստանում այս նորարարական ակտիվ հետազոտությունները «Իտալական դպրոցի» սկզբնական ազդակի հետ՝ այն ժողովների և սեմինարների միջոցով, որոնք նպաստեցին մտքերի արդյունավետ փոխանակությանը և համագործակցության մթնոլորտ ստեղծեցին:

Գիրքը սկսվում է Աննա Շիրինյանի հոդվածով, որի համեստ վերնագիրը՝ «Հայերեն Փիլոն. գրականության տեսություն» (էջ 7-44) չպետք է թյուրիմացության պատճառ դառնա: Գործ ունենք մի էական և տեղեկություններով հարուստ գրվածքի հետ, որը հիմնավորապես և համակարգված ձևով լուսաբանում է հայերեն տեքստի վրա տարվող երկարատև ու հետևողական աշխատանքը XIX դարի առաջին տասնամյակներից մինչ օրս: Այն հստակ ներկայացնում է, թե ինչ պատճառով է Փիլոնի հայերեն թարգմանությունը չափազանց կարևոր ոչ միայն հունա-հրեական մշակույթի և հայերեն թարգմանական տեխնիկայի համընդհանուր ուսումնասիրման համար, այլև այն զգալի ազդեցության, որ այդ տեքստերը գործել են հենց հայ գրականության ներսում: Այսպիսով, Շիրինյանի քննությունը գիտնականների համար ուղեցույց է ծառայում մշտապես աճող և ծավալվող գրականության մեջ: Այս տեսության մեջ հատկապես հետաքրքիր է գիտության վաղ շրջանին հատկացված ուշադրությունը, որ սկսվում է Մխիթարյան հայրերի կողմից Լվովի ձեռագրի հայտնաբերումից և ներառում նրանց առաջին հրատարակությունները, ինչը մեծ տպավորություն գործեց բանասերների վրա: Կարող ենք իրավացիորեն պնդել, որ արդեն իսկ սկզբնական շրջանում արժևորվել է Փիլոնի կորած հունարեն տեքստերի վերականգնման համար հայերեն թարգմանությունների կարևորու-

թյունը: Հոգվածը պարունակում է նաև Փիլոնի հայերեն տեքստերի մի շատ պիտանի ցանկ՝ ըստ վերնագրերի, որոնք երբեմն տարբերվում են հունարեն համապատասխան երկերից, որում նշվում են հայերեն և հունարեն բոլոր հրատարակությունները:

Հայերեն Փիլոնն ուսումնասիրվել է, ինչպես Շիրինյանը հիշեցնում է մեզ, երկու տրամագծորեն հակառակ տեսանկյուններից: Սկզբնապես մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեցին դասական բանասերները, որոնք այդ թարգմանության մեջ գտան հունարեն սկզբնագրերը վերականգնելու անսպասելի նպաստ: Անհետ կորած սկզբնագրերը նրանք վերականգնում էին հակադարձ թարգմանությամբ, իսկ պահպանվածները՝ մանրակրկիտ բաղդատում թարգմանության հետ: Երկու դեպքում էլ թարգմանությունը դիտվել է որպես սկզբնագրին բոլորովին հարազատ: Վերջին ժամանակներում ծանրության կենտրոնը տեղափոխվել է դեպի թարգմանության մեկնաբանող դերը և նրան բնորոշ ռճական առանձնահատկությունները: Այս փոփոխությունը խթանվել է թարգմանության ուսումնասիրության բնագավառի նվաճումներով և հաշվի է առնում այս տեքստերի լայն տարածումը հայկական միջավայրում, ինչպես վկայում է ձեռագրերի մեծ թիվը: Այսպիսով, բանասերները հաստատել են հայերեն թարգմանությունների ազատության որոշակի չափը այն «ստրկական», ստորադաս վիճակից, որը մինչ այդ հատկապես ընդգծվել է հունարենի համար վերը նշված նպատակներին հասնելու տեսանկյունից:

Ջանկարլո Բոլոնյեզիի համառոտ հոգվածը («Փիլոնի Ծննդոց գրքի մեկնության հայերեն թարգմանությանը վերաբերող լուսանցային նշումներ», էջ 45-50), որը նա գրել էր 1970 թ., ներառնվել է սույն հատորի մեջ որպես տուրք «Խալական դպրոցը» սկզբնավորած գիտնականի հիշատակին: Այս հոգվածի ուշադրության կենտրոնում հունարեն և հայերեն բնագրերն են խիստ բանասիրական տեսանկյունից: Այն ցույց է տալիս բացահայտ տարբերությունները սկզբնագրի և թարգմանության միջև, օրինակելի հստակությամբ և տեքստերի վերականգնման հմտությամբ հեղինակը մատնացույց է անում ինչպես աղավաղումներ և սխալներ հունարենում, այնպես էլ սխալ հասկանալու դեպքեր և աղավաղումներ, որոնք կարող էին տեղ գտնել հայերեն տեքստի պատմության ընթացքում:

Սկսելով Բոլոնյեզիի դիպուկ գիտողություններից մեկից, Գոհար Մուրադյանն իր հոգվածում («Փիլոն Ալեքսանդրացու հայերեն թարգմանությունը. թարգմանական տեխնիկա, աստվածաշնչային մեջբերումներ», էջ 51-86) շեշտում է, թե որքան զգույշ պետք է լինել կորսված հունարենը պահպանված հայերենից «վերաթարգմանելու» փորձեր ձեռնարկելիս և հաստատում, թե որքան կարևոր կարող է լինել հայերեն թարգմանությունը հունարեն սկզբնագրին ավելի լավ հասկանալու համար և որպես այլ լեզուների թարգմանելու ուղեցույց: Իր ամուր լեզվական հմտություններով, հատկապես ինչ վերաբե-

րում է հունաբան դպրոցին, այս հայ գիտնականը ներկայացնում է Փիլոնի թարգմանությունների լեզվի և նրանում հայտնաբերված հունաբանությունների հիմնական ուսումնասիրությունները, լրացնելով դրանք բառապաշարի, ձևաբանական և շարահյուսական օրինակների հարուստ նյութով: Այսպիսով, նրա քննությունը դառնում է մի հուսալի շտեմարան, որի վրա կարող են հիմնվել թարգմանչի լեզվի մեջ հունարենի ազդեցության հետագա ուսումնասիրությունները: Հատկապես հետաքրքրական է վերջին մասը, որում քննված են Փիլոնի մեջբերումներն Աստվածաշնչից, և առաջադրված է հայերեն Աստվածաշնչի պատմության հիմնարար հարցը:

Պառլա Պոնտանին իր հերթին («Ասելով (համարյա) նույն բանը, հունալեզու սկզբնագրերի և դրանց հայերեն թարգմանությունների որոշ էական տարբերությունների մասին», էջ 125-146) պաշտպանում է Փիլոնի հայերեն տեքստն ինքնանպատակ և ոչ որպես պարզապես հունարեն սկզբնագիրն ուղղելու կամ նույնիսկ փոխարինելու միջոց ուսումնասիրելու իրավունքը: Նա նշում է իր հոգվածում, որ անհրաժեշտ է հեռու մնալ սկզբնագրի վրա կենտրոնացած տեսանկյունից, որ բնորոշում է Փիլոնի ուսումնասիրությունների մեծ մասը, ի շահ թարգմանության վրա կենտրոնացած մոտեցման: Լայնորեն ներկայացված օրինակներով, ելակետ ընդունելով Փիլոնի առաջին հրատարակիչ Ավգերյանի լատիներեն թարգմանությունը, նա ցույց է տալիս, որ թարգմանությունը միշտ տեքստի մեկնաբանություն է: Տարբեր թարգմանություններ կարող են ունենալ յուրաքանչյուրն իր ուրույն արդարացումը, սակայն ոչ մեկը չի կարող սպառել սկզբնագրի պարունակած ողջ իմաստը, քանզի լեզվական համակարգերը ամբողջովին չեն համընկնում: Իսկապես, թարգմանելիս «հնարավոր չէ նույն բանն ասել»․ այստեղից հոգվածի վերնագիրը, որ ականարկում է Ումբերտո Էկկոյի գործերից մեկին: Այս նույն խաթարումը դիտելի է և հայերեն թարգմանության մեջ, որը միշտ չէ, որ նույն բառը մեխանիկորեն նույն կերպ է թարգմանում: Կարևոր է փորձել հասկանալ թարգմանչի ընտրության խոր ազդակները, որոնք բացահայտում են ոչ միայն նրա լեզվական գիտելիքներն ու ուճական նախասիրությունները, այլև գուցե նրա ցանկությունը պաշտպանելու հայկական մշակույթին հատուկ որոշակի աստվածաբանական կամ փիլիսոփայական սկզբունքներ:

Օլգա Վարդապարյանի հոգվածը («Հայկական Փիլոն. մի անհայտ ավանդության հետք», էջ 191-216) վերաբերում է մի հիմնարար հարցի. այն է՝ Փիլոնի հայերեն թարգմանության կարևորությանը ոչ միայն որպես ընդունող մշակույթի մեջ քաղաքացիություն ստացած տեքստի, այլև հունարեն սկզբնագիրն օգտագործողների առնչությամբ: Ինչո՞ւ հատկապես որոշակի գրքեր կազմեցին հայերեն Փիլոնի դիվանը, որն այդքան մեծ ժողովրդականություն վայելեց հայկական դասարանում: Արդյո՞ք դիվանի այս ձևն արդեն ձևավորվել էր հունական միջավայրում: Ինչպիսի՞ միջավայրից է այն հասել հայ թարգ-

մանիչներին: Հարուստ և մանրակրկիտ փաստարկներով հեղինակը մատնացույց է անում տարբերությունը քրիստոնյա Արևելքում շրջանառվող այլ հույն հեղինակների գործերի և հայկական ավանդության մեջ առաջնություն վայելող Փիլոնի ճանաչման միջև: Դիմելով զանազան՝ մեծ մասամբ դեռևս չհրատարակված սքոլիանների, Վարդապարյանը կենտրոնանում է հայկական միջավայրում բանավոր կամ գրավոր շրջանառվող՝ Փիլոնին վերաբերող նյութերի, և հատկապես՝ կենսագրական, հաճախ իրենց բնույթով լեզվաբար պատմաբանների վրա, որոնք սերում են հունական միջավայրից, բայց հարստացած են հայկական նյութերով: Իր հոգվածի երկրորդ մասում, հունարեն և լատիներեն աղբյուրների հետ ի մոտո համեմատության օգնությամբ նա գալիս է այն եզրակացության, որ Փիլոնի մեկնողական մեթոդը հայկական ավանդության մեջ իրականում հոգևոր է: Այլ խոսքերով, այն կարող է լինել «նուրբ տեսության» մի ձև, որի ակունքները կարելի է գտնել Աստվածաշնչի «Իմաստության» գրքի ավանդության և նրանից սերող փիլիսոփայական ավանդության մեջ: Փիլոնական մեկնությունը կիրառվել է վաղագույն քրիստոնեական ավանդության մեջ, և անգամ Կյուրեղ Աղեքսանդրացին պետք է որ ծանոթ լիներ նրան: Քանի որ Կյուրեղը կատեխետիկ ուսմունքի տարածման գլխավոր դերակատարներից էր, նաև հաշվի առնելով հայկական և երուսաղեմի եկեղեցիների միջև եղած կապերը, Վարդապարյանը ենթադրում է, որ հայերեն Փիլոնը ծագում է մի հունարեն դիվանից, որը կազմել է մի տեսակ կատեխետիկ ձեռնարկ:

Փիլոնի «Յաղագս նախախնամութեան» երկը ամբողջովին միջնորդավորված բնագրային ավանդության դեպք է: Հունարեն սկզբնագիրը վկայված է միայն երկրորդ գրքի մաս կազմող չորս երկար հատվածով՝ Եվսեբիոս Կեսարացու «Ավետարանական պատրաստության» յոթներորդ և ութերորդ գրքերում: Ամենաուշը VI դարի վերջին արված հայերեն թարգմանությունը պահպանել է նրա երկու գիրքը՝ հավանաբար ամբողջական: Այսպես է սկսվում Մաուրիցիո Օլիվերիի բանասիրական քննությունը («Փիլոնի Յաղագս նախախնամութեան» երկը միայն մասամբ է պահպանվել հունարեն, այն էլ՝ միջնորդ բնագրի մեջ, հայերեն թարգմանության արժեքը շատ բարձր է: Խնդրո առարկա երկը հոյակապ օրինակ է այն բանի, թե ինչպես հայերենի նման ճշգրիտ թարգմանությունը կարող է լինել սկզբնագրի ձեռագրային ավանդության մի առանձին ճյուղի համարժեքը: Օլիվերին նախ դնում է բացառապես հայերեն վկայված առաջին գրքի հարազատության հարցը: Մանրակրկիտ ուսումնասիրելով դրա կառուցվածքը պահպանված հունարեն բեկորների համեմատությամբ, նա դրական եզրահանգման է գալիս: Այնուհետև հեղինակն առաջարկում է ճիշտ բաժանել և համարակալել տեքստը, հաշվի առնելով գործն իր ամբողջության մեջ, և հունարեն պահպանված փրկոյան

երկերի հետ համապատասխանությունը: Լուծելով այս նախապատրաստական հարցերը, նա անդրադառնում է հունարեն և հայերեն ձեռագրական ավանդությունների տոհմաժառուրի վերականգնմանը: Քանի որ բեկորները պահպանվել են IV դարում դրանք մեջբերած եվսեբիոսի մոտ, դրանց համեմատությունը հայերենի հետ թույլ է տալիս մատնանշել այն տարբերակները, որոնք պիտանի կլինեն հունարեն սկզբնագիրը վերականգնելու համար՝ մի ժամանակային հենքի վրա, որը շատ ավելի վաղ է, քան սովորաբար լինում է այլ հին գրվածքների դեպքում: Հունարենի միջոցով «արտաքին» հսկողության օգնությամբ Օլիվյերին փորձում է պարզել հայերեն տարբեր վկայությունների հարաբերությունները, դրանց մեջ նշվում են նկարագրված ձեռագրերը և առանձնացվում հայերեն տեքստի վերականգնման համար պիտանիները: Ձեռագրերի հարաբերությունները նկարագրված են և ներկայացված տոհմաժառուրի գծագրի ձևով և օժտված են հայերեն խառը ավանդության մասին եզրակացությամբ: Այնուամենայնիվ, կիրառելով խառը ձեռագրային ավանդությունների համար Մ. Լ. Վեսթի առաջարկված մեթոդաբանությունը, Օլիվյերին ի վերջո կարողանում է առաջարկել մի տոհմաժառուր, որում համադրված են երկու ձեռագրային ավանդությունները:

Ռոմանո Սգարբին, որի հունարեն և հայերեն տեքստերի հարաբերություններին նվիրված ուսումնասիրությունները քաջ հայտնի են այդ բնագավառով զբաղվող բանասերներին, ներկայացրել է ևս մի գողտրիկ հոգված՝ «Փիլոնի ոճերը հայերեն թարգմանության ոճերի համեմատությամբ» (էջ 147-154), վերլուծելով հունարեն որոշ հատվածներ՝ իրենց հայերեն թարգմանության համեմատությամբ, որոնք օգնում են բացահայտելու յուրահատուկ և հաճախ հանդիպող մի ոճ «կրկնապատկում» (*reduplicatio*): Այս ոճը նախորդել է հայերեն թարգմանության մեջ հունարեն մեկ բառը երկու բառով թարգմանելու սովորությանը, երբ առաջին բառն արտացոլում է ստուգաբանությունը, իսկ երկրորդը տալիս է թարգմանվող բառի մի տեսակ բացատրություն, լրացնելով առաջինի իմաստը: Փիլոնի թարգմանության մեջ հաճախ հանդիպող այս երևույթը, թվում է, շարունակում է հենց հեղինակի ոճի առանձնահատկությունը՝ բարդ և երբեմն խճողված շարահյուսությամբ:

Մանեա-Էննա Շիրինյանը սկսում է իր ակնարկը («Փիլոնը և Գրիգոր Աբասեանի Պատճառաց գիրքը», էջ 155-190) այն դրդապատճառների դիտարկումից, որոնք ստիպեցին «Հունաբան գարոցի» ներկայացուցիչներին թարգմանել Փիլոնի գործերը: Հայ գրականության զարգացման նախնական փուլում զգացվել է տրամաբանական և աստվածաբանական հենակետեր գտնելու պահանջը, վաղ քրիստոնեության շրջանում հաճախակի դավանական վեճերին մասնակցելու հնարավորություն ստեղծելու համար: Նա մանրամասն ներկայացնում է Փիլոնի հին և միջնադարյան հայ մեկնիչներին, նրանից ազդված հեղինակներին ներառյալ: Այնուհետև կենտրոնանում է մի միջնադարյան հայկական աղբյուրի

ուսումնասիրման վրա: Դա Գիրք պատճառացի վերտառություն է հայտնի, դեռևս չհրատարակված, հանրագիտարանային գործն է:

Այս գործը պարունակում է Աստվածաշնչի, եկեղեցու հայրերի, ինչպես նաև ոչ քրիստոնյա հեղինակների մեկնություններ. վերջիններիս թվում Փիլոնն է: Կան նրա կյանքին և գործին վերաբերող մի շարք տեղեկություններ, որոնք բերվում են ՄՄ1879 ձեռագրից: Դրանցից ընդարձակ մեջբերումներ են արված, որոնք նաև թարգմանված են անգլերեն: Այդ մեկնիչների կարծիքով Փիլոնի գրվածքներն անկասկած մի դիվան են կազմել. նրանք բազմաթիվ կարևոր փաստեր են հաղորդում հայկական դպրոցներում կիրառվող ուսուցման եղանակի վերաբերյալ: Շիրինյանը երկար կանգ է առնում «ներշնչանակ» եզրի վրա, դիտարկելով նաև նրա հունարեն ստուգաբանությունը, որը հայտնի էր հայկական ավանդությանը, ինչպես երևում է ինքնուրույն աղբյուրներից, օրինակ՝ Վանական Վարդապետից, և հունարենից արված թարգմանություններից, օրինակ՝ Գրիգոր Նազիանզացուց: Փիլոնը ծանոթ է այս եզրին, որն օգտագործել է մի քանի անգամ. Պատճառացի գիրքը հաստատում է Փիլոնի խիստ հետաքրքրվածությունը հունական, հատկապես արիստոտելյան, ուսուցման ձևերին:

“Magnalia Dei.” Biblical History in Epic Verse by Grigor Magistros, Critical Text, with Introduction, Translation, and Commentary by A. Terian (Hebrew University Armenian Studies 14), Leuven – Paris – Walpole, MA, 2012

«Աստծո մեծագործությունները». Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Աստվածաշնչի էպիկական չափածո պատմությունը, բնական բնագիրը, առաջաբանը, անգլերեն թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Տերյանի

Լույս տեսավ «Երբայական համալսարանի հայագիտական շարքի» (շարքի խմբագիր՝ Մայքլ Սթոուն) տասնչորսերորդ հատորը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի «Տաղասացություն» պոեմի (հայագիտության մեջ հայտնի է նաև «Հազարատողեան» և «Առ Մանուչէ» վերնագրերով) Աբրահամ Տերյանի պատրաստած նոր քննական հրատարակությունը՝ անգլերեն թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով: Տերյանը նախընտրել է պայմանական «Զմեծամեծա Աստուծոյ» վերնագիրը, իսկ անգլերեն թարգմանության մեջ՝ լատիներեն “Magnalia Dei” արտահայտությունը, որ նշանակում է «Աստծո մեծագործությունները»:

Քերթվածքի արձակ նախաբանում Մագիստրոսը պատմում է, որ 1045 թ., Կոստանդին Մոնոմախոս կայսեր օրոք ինքը գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում, և իրեն գտավ «այլ ոմն հազարացի, անուն կոչեցեալ Մանազի, յոյժ հմուտ իսմայէլական դպրութեան եւ ամենայն իմաստութեամբ պերճացեալ եւ վարժեալ

ի տաղասացությունն եւ հռետորությունն եւ ի բանաստեղծությունն հզաւր գովով», որ պատիվների էր արժանացել Եգիպտոսի եւ Բաղդադի խալիֆաների մոտ («յեգիպտացւոց եւ ի բաբելացւոց թագաւորաց») և որին բյուզանդական կայսրը պատվել էր անթհիպատ պատրիկի տիտղոսով: Մանագին վիճաբանել է Մագիստրոսի հետ, գովելով իրենց՝ միահանգ չափածո գրված «մահմեդական Կուրանի» արժանիքները, որն անհնարին է նմանակել, և քննադատել ավետարանիչներին ու սաղմոսները: Ինքն էլ հանձն է առել չորս օրում շարագրել այն, ինչի մասին Մուհամմադը գրել է քառասուն տարում՝ միահանգ, «ին» հանգով: Ավարտելով, նա իր հաջողությունը բացատրել է նրանով, որ «եթե մենք՝ քրիստոնյաներս, աղոթում ենք, Սուրբ Հոգին մեր թիկունքին է կանգնում և ճշմարտությունը սովորեցնում մեզ», Մանագին ստիպված խոստովանել է. «մեծ է Աստուածն քրիստոնէից»:

Հազարից ավել տողից բաղկացած պոեմում թվարկված են Աստծո հատկանիշները եւ շարագրված Հին Կտակարանի հիմնական իրադարձությունները՝ սկսած արարչությունից, այնուհետև ավելի մանրամասն՝ Ավետարաններին ու ընդհանուր գծերով «Գործ առաքելոցի» անցքերը: Մագիստրոսը գուրս է գալիս Աստուածաշնչի սահմաններից եւ վերջին 175 տողը նվիրում Եկեղեցու հիմնադրմանը, հավատի մարտիրոսներին, Եկեղեցու հայրերին, Գրիգոր Լուսավորչին ու հայոց դարձին, գրերի ստեղծմանը, հաւատքի խոստովանութեանն ու Վերջին դատաստանին, և եզրափակում է աղոթքով առ Աստված: Տերյանը նկատում է, որ Գրիգորը լռում է Պողոս, ինչպես նաև Թադևոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների մասին (էջ 22):

Հստ Աբրահամ Տերյանի՝ Գրիգորի ընդդիմախոսն Աբբասյան խալիֆայության վեզիր, աստուածաբան ու բանաստեղծ Աբու Նասր ալ-Մանագին էր, որ հունարեն գիտական ձեռագրեր ձեռքբերելու նպատակով հաճախ այցելել է Կոստանդնուպոլիս եւ մահացել 1045 թ., Մագիստրոսի նկարագրած հանդիպումից կարճ ժամանակ անց: Անունը ներկայացված է «Մանուչի» և «Մանագի» տարբերակներով: Տերյանը նշում է, որ արաբական «Մանագի» անվան ձևը երկու տառի փոփոխությամբ վերածվել է «Մանուչի» ձևի, որը «Մանուչե» (ավանդված միայն Մ 2079 ձեռագրում և Վենտիկի 1868 թ. հրատարակության մեջ) տարբերակով ընկալվել է որպես պարսկական Մանուչեհր անվան սղված տարբերակ:

Տերյանը նաև նշում է, որ համաքրիստոնեական գրականության մեջ առհասարակ Աստուածաշնչի թեմայով էպիկական բանաստեղծություն հորինելը պայմանավորված էր հզորացող իսլամի հետ մրցակցությամբ: Այդ ժանրը ծնունդ առավ բյուզանդական գրականության մեջ, իսկ հայ իրականության մեջ Գրիգոր Մագիստրոսի գրվածքն առաջինն էր. հետագայում գրվեցին Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի» և Առաքել Սյունեցու «Աղամգիրք» պոեմները: Եթե Գրիգորի ծոռ կաթողիկոս Ներսես Շնորհալու քերթվածքն արվեստի փայ-

լուն ստեղծագործություն է, ապա Մագիստրոսի երկը ձանձրալի ոտանավոր է (էջ 16), իսկ նրա դերը Աստուածաշնչի մեկնությունների պատմության մեջ Տերյանը որակում է որպես երկրորդական (էջ 21):

«Տաղասացութիւն» պոեմը երկու անգամ հրատարակվել է առանձին², մինչև Վենետիկում մի շարք բանաստեղծությունների հետ («Ներբողեան ի սուրբ խաչն քրիստոսընկալ», «Յաղագս խաչանշան գաւազանին, զոր ընծայեաց տեառն Պետրոսի հայոց կաթողիկոսի, ասացեալ խորհուրդ խաչին», «Առ հեղգս ոմանս յաշակերտացն, որք ուսանին զիմաստասիրութիւնս»՝ «Մրգուզ փանաք...» սկսվածքով, որի շարունակությունն է «Գանգիւն բախին...» սկսվածքով բանաստեղծությունը, «Առ սուրբ Կարապետն Յովհաննէս», «Առ որդին իւր ի պատերազմին հասանելոյ ի շարաբաստ ծերունոյն նիկաւլայ») լույս տեսնելը³:

Ա. Տերյանի պատրաստած բնագիրը, որի տողերի թիվը 1033 է, հին հրատարակությունների համեմատ մեծ առաջընթաց է: Այն քննական է՝ հիմնված ձեռագրային ավանդույթի ուսումնասիրության և խնամքով ընտրված ձեռագրերի համեմատության վրա: Իսկ առաջաբանն ու ծանոթագրություններն այդ խրթին երկի առաջին համակողմանի ուսումնասիրությունն են:

Բնագրի հիմքում հետևյալ ձեռագրերն են՝ Մ 98 (A), Երուս. 3333 (B), Մ 6734 (C), Մ 2079 (D), Մ 3172 (E), Մ 6045 (F): Ամենավաղ ընդօրինակված ձեռագիրը Մ 6734 (1570 թ.) է. մնացածները գրվել են 16-18 դարերում: Տերյանը նշում է նաև քերթվածքը պարունակող Մ 1638, Մ 3068, Մ 4232, Մ 6988, Մ 7257, Երուս. 940, Երուս. 1345, Երուս. 3397 ձեռագրերը:

Տերյանն առանձնացրել է ձեռագրերի երկու ընտանիք կամ խմբագրություն՝ ABC և DEF, սակայն C-ն միջանկյալ դիրք է գրավում երկուսի միջև, քանի որ նրա շատ ընթերցումներ համընկնում են DEF-հետ: DEF խմբի հիմնական առանձնահատկությունը նախաբանի բացակայությունն է և տարբերություններ ու հավելյալ (ավելի փոքր թվով բացակայող) հատվածներ ABC խմբագրության համեմատ, որոնք հատկապես շատ են F ձեռագրում:

Տերեանն առաջնային և նախընտրելի է համարում ABC խմբագրությունը, իսկ DEF-ի հավելյալ և փոփոխված տողերը՝ հետագա խմբագրի աշխատանք, ուստի դրանց մեծ մասը ներկայացված են որպես տարընթերցումներ: Սակայն նա ոչ բոլոր հավելյալ տողերն է մերժել. չորս չափանիշով ընտրված մի շարք հավելումներ տեղ են գտել հիմնական շարադրանքում: Առանձին դեպքերում էլ աշխատասիրողն ուղղել է բոլոր ձեռագրերի սխալ ընթերցումները:

² Տաղասացութիւն Գրիգորի Մագիստրոսի, ճշմարիտ եւ ուղղափառ վարդապետի, ի տպարանի շնչին Յովհաննիսի, 1746, Տաղասացութիւն ներհուն առն Գրիգորի Մագիստրոսի ուղղափառ իշխանի, Կոստանդնուպոլիս, 1825: Երկուսում էլ պոեմի տողերի թիվը 1007 է:

³ Տաղասացութիւն Գրիգորի Մագիստրոսի Պաճկատունոյ, Վենետիկ, 1868: Տողերի թիվը 1018 է:

Այս առիթով նշենք, որ «Մատենագիրք հայոց» մատենաշարի ԺԶ հատորի (հատորը հրատարակության ընթացքում է) համար մենք պատրաստել ենք Գրիգոր Մագիստրոսի «Թուղթք և չափաբերականք» ժողովածուի համեմատական բնագիրը (միավորների մեծ մասի հիմքում մատենաշարի կանոններով պահանջվող երեք ձևագիր է՝ Մ 1741, Մ 4232, Մ 3293): Ժողովածուի կազմը հիմնված է Ա խմբի՝ ամբողջական ձևագիր ժողովածուների վրա (Մ 1741, Մ 4232 ձևագրերն այդ խմբից են), որոնց առաջին միավորը «Տաղասացութիւն» պոեմն է: Այս միավորի բնագիրը կազմելիս համեմատել ենք նաև երեք հին հրատարակությունները և Մ 98 (Տերյանի A) ու Մ 6045 (Տերյանի F) ձևագրերը, վերջինիս հավելյալ և մյուսներից տարբերվող տողերը ներմուծելով հիմնական բնագրի մեջ: Այսպիսով մեր կազմած բնագրի տողերի թիվը հասել է 1080-ի:

Եթէ մեր նպատակը հնարաւորինս ամբողջական բնագիր ներկայացնելն է (չէ՞ որ միևնույն վերջավորությամբ երկարաշունչ չափածո ընդօրինակելիս ամբողջական տողեր ու դրանց խմբեր բաց թողնելու հավանականությունը մեծ է), ապա Տերյանը ձգտել է նախնական բնագրից տարանջատել հետագա խմբագրի ստեղծագործությունը: Ինչպես ինքն է խոստովանում, այս կամ այն հատվածի իսկությունը որոշելը դժվար խնդիր է (էջ 27): Իսկապես, հաճախ համարյա անհնար է որակային տարբերություն նկատել հիմնական և լրացուցիչ տողերի միջև, ինչպես իմաստի, այնպես էլ ոճի տեսանկյունից: Ուստի որոշ դեպքերում Տերյանը ստիպուած է եղել այս կամ այն հավելյալ հատվածի միայն մի մասը ներառել բնագրի մէջ՝ մերժելով նրան նախորդող ու հետևող տողերը. օրինակ՝ մեր բնագրի 32-3ԻԶ տողերը վերականգնված են ըստ Մ 6045 ձևագրի, իսկ Տէրեանը մեր 3Զ եւ 3ԺԳ-3ԺԶ տողերը զետեղել է հիմնական բնագրում՝ որպես նրա 279-283 համարներ, 3Է-3ԺԲ եւ 3ԺԷ-3ԻԶ տողերն էլ մերժելի համարել եւ տարել տողատակ, ինչը թերեւս վիճելի է⁴: Հետևաբար ընդունելով, որ մեր մոտեցումը կարող է սուբյեկտիվիզմի տարրեր պարունակել, նշենք, որ Տերյանին էլ ամբողջովին զուրկ չէ դրանցից, և դա բնական է ու անխուսափելի:

⁴ Նշենք, որ Տերյանի բնագրի 284-290 տողերի ծագումը մեզ համար առեղծվածային է. տպագրերում և մեզ ծանոթ ձեռագրերում դրանք չկան: Գուցե այն փաղած է մեզ անծանոթ Մ 2079 (D) ձեռագրի՞ց: Սակայն տողատակում էլ որևէ նշում չկա այն մասին, որ մնացածներից այն բացակայում է.

Այս Դաւիթ արի մանուկ, որդի Յեսսեայ Բեղլեմածին,
Ի հօտիցն առեալ համբակ՝ զոր խորհրդիմ օծանէին:
Այլագգեաց տուեալ նակատ՝ որ զԻսրայել նախատին.
Մարտ եղեալ պատերազմի ընդ յանօրէն Գողիադին.
Հատանէ զգլուխ նորին, բառնայ զնախատն Իսրայելին:
Սիրի ի Սաւուլայ, ի կնութիւն տայ զՄեղհողին,
Բայց ապա նախանձելով՝ ի սպանութիւն մտաբերին:

Այնուամենայնիվ նշենք մի քանի օրինակ, որոնք վկայում են Մ 6045 ձեռագրի տարընթերցումները նախընտրելի լինելու օգտին:

ՇԺԳ տողում Մ 6045-ի «եւ» շաղկապի փոխարեն մյուս ձեռագրերն ու տպագրերն ունեն «ու». անհնար է, որ Մազիստրոսն այն օգտագործած լիներ, սակայն Տերյանը պահել է այդ «ու»-ն (տող 219):

22Թ եւ ՈԺէ տողերում մեր ուսումնասիրած ձեռագրերն ու տպագիրները կարդում են «լսեալ», Մ 6045-ը 22Թ-ում ունի «լսել» բայի անցյալ դերբայի դասական գրաբարյան «լուեալ» ձևը (Մազիստրոսի լեզուն դասական գրաբար է): Տերյանը նույնպես նախընտրել է Մ 6045-ի և նրա խմբի «լուեալ» ընթերցումը (տող 746), սակայն այդ ձեռագրախմբի՝ նույն տողի մնացած տարընթերցումները տարել տողատակ. այսպիսով նա զուգակցել է երկու խմբագրությունների ընթերցումները: ՈԺէ տողը մեր բնագրում Մ 6045-ի հետևությունը սկսվում է այսպես. «Ըստ կամաց հրամանատուն», իսկ մնացածները կարդում են. «Լսեալ իւր հրամանին»: Տերյանի կազմած բնագրի 578 տողը սկսվում է. «Լուեալ իւր հրամանին». նա պարզապես ուղղել է սխալ «լսեալ» ձևը:

Մ 6045-ի հետևությունը մեր բնագրի ՃՂԲ-ՃՂԳ տողերը, որտեղ խոսքը եղբայրների ձեռքով փոսի մեջ գցված Հովսեփին վաճառելու մասին է, հնչում են այսպես.

«Ի գրէ անտի հանեալ, Իսմայէլեան վաճառէին,

Պետափրէի գլխաւորին, որ յեգիպտոս անցանէին»:

Իսկ մյուս ձեռագրերի և տպագիրների բնագիրը տարբեր է.

«Երթեալ եւ հանդիպեալ, Իսմայէլեան վաճառէին,

Ի գրբոյ անտի հանեալ, որք յեգիպտոս անցանէին»:

Այսպիսին են և Տերյանի 174-175 տողերը. միայն թե նա «որք» ուղղել-փոխել է «ոյք»: Քանի որ Ծննդոց գրքում մադիանացիները հանում են Հովսեփին գբից և վաճառում իսմայելացիներին, որոնք տանում են նրան եգիպտոս (Լէ 28-29), իսկ հետո կրկին ասվում է՝ «Մադիանացիք վաճառեցին զՅովսէփ յեգիպտոս Պետափրեայ ներքինոյ դահճապետի փարաւոնի» (Լէ 36), մեր համոզմամբ, Մ 6045-ի տարբերակն ավելի մոտ է Աստվածանշի պատումին:

ՄՁԵ տողը պատմում է, որ Մովսեսի մահից հետո «զերեսուն ար կոծէին»՝ ըստ Մ 6045-ի, ինչպէս Աստվածաշնչում է (Բ Օր. ԼԴ 8), իսկ մնացած աղբյուրներում՝ «զքառասուն ար կոծէին» (այսպես և Տերյան, տող 259):

Մ 6045-ի «Երթեալ ընդ Մաւսիսի ւ Ահարոնի ժողովրդին» (ՄԽԹ) տարբերակը թվում է ավելի քերականորեն կապակցված և հասկանալի բնագիր, քան մյուս աղբյուրների «Երթեալ ժողովրդեանն ընդ Մովսիսի ւ Ահարոնին» (այսպես և Տերյան, 233):

⁵ Վենետիկի հրատ.՝ Մովսէսի, Կոստանդնուպոլսի հրատ.՝ Մովսէսի ւ:

Անշուշտ, կարելի էր Մ 6045-ում և նրա խմբում էլ անհաջող կամ աղճատված⁶ հատվածներ մատնացույց անել, սակայն մեր կարծիքով դրանք ավելի հազվագեղ են:

Տերյանի անգլերեն թարգմանությունը ճշգրիտ է, սակայն ոչ բացարձակ տառացի. նա ձգտել է ցույց տալ բնագրի ոգին: Մյուս կողմից նա պահպանել է սկզբնագրի և թարգմանության տողերի համապատասխանությունը, խուսափելով որևիցէ բառ ուրիշ տող տեղափոխելուց, նույնիսկ եթե տուժել է անգլերենի շարահյուսությունը: Թարգմանության մեջ դրուագներին նախորդում են անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված ենթավերնագրեր, ինչն ավելի դյուրին է դարձնում ընթերցանությունը: Ի դեպ, մի առանձին բաժնում թարգմանության են արժանացած նաև մերժված և տարրենթերցումների մեջ զետեղված հատվածները (էջ 67-71):

Անշուշտ Մագիստրոսին թարգմանելը դժվարին խնդիր է: Իհարկե, «Տաղասացութիւն»-ն այնքան անհասկանալի չէ, ինչպես նրա «Գամագտական», «Գանգիւն բախին» և «Մրգուզ փանաք» բանաստեղծություններն ու որոշ նամակներ: Տվյալ դեպքում դժվարությունն այլ բնույթի է. համատարած «-ին» հանգը պարտադրել է բռնազբոսիկ քերականական ձևեր, ինչպես օրինակ. «Այլ գթայ հայրն վերին, եւ գուշական գառն կազմին, / Զեղչերացըն խոյն կախի՝ Ի սահակայ փոխանակին» (142-143): Տրամաբանական կլիներ «կազմին» ձևի փոխարեն տեանել «կազմէ» կամ կրավորական «կազմի», եթե ենթական «գառն» է, իսկ «փոխանակին»-ի փոխարեն՝ «փոխանակ» կամ «զփոխանակ»: Տերյանն էլ նկատում է, որ վանկերի անհրաժեշտ թիվ և հանգ ստանալու համար Մագիստրոսը երբեմն բառերը կամայականորեն փոփոխությունների է ենթարկել, օրինակ՝ «աթոռանին» (597), «անուանանին» (465), «առականին» (370), «կամարանին» (362, 940), «նշանանին» (529, 934), «վտականին» (242, 977) (էջ 17, ծան. 52): Իսկ որոշ հատվածներ ոչ թե նորմալ շարահյուսությամբ նախադասություններ են, այլ թերի կառույցներ, երբեմն էլ՝ պարզապես այս կամ այն պատումի ականարկներ: Այդպիսի հատվածների ընդհանուր իմաստը հասկանալի է, սակայն բառերաձևերի քերականական իմաստն ու բառերի կապերը միանշանակ չեն. դրանք կարող են տարբեր կերպ մեկնաբանվել ու թարգմանվել: Այդուհանդերձ Տերյանի թարգմանությունը հմուտ հայագետի գործ է, որ քաջ տեղյակ է Աստվածաշնչին, մեկնողական գրականությանը և տիրապետում է Գրիգոր Մագիստրոսի մտածողության յուրահատկություններին:

⁶ Այդպիսի աղճատված տող է Մ 6045-ի «Անդ առատֆն զուարթասցին, խոզֆն խեղդած ֆաֆակերին» (ՌԼԸ) Վերջին դատաստանին նվիրված հատվածում: Սակայն նույնֆան անհասկանալի է և մյուս խմբագրության «Անդ առատֆն զուարթասցին, խոզֆն խեղդած կոծ երեսին» (Տերյան, տող 994) տարբերակում: Երկուսում էլ առկա է ոչ դասական «խեղդած» դերբայական ձևը: Հավանաբար Տերյանի վկայակոչած D ձեռագրի «խեղդեալֆն» ընթերցումը Մագիստրոսի բնագրի արտացոլումն է:

Բովանդակալից առաջաբանում համակողմանի և դյուրամբռնելի կերպով ներկայացված են հեղինակն ու նրա գործը և այդ գործի տեղը համաքրիստոնեական գրականության համատեքստում: Ներածական մասից (էջ 1-3) բացի այն ունի հետևյալ ենթագլուխները՝ «Սուրբգրային էպիկական ավանդույթը քրիստոնյա Արևելքում և Արևմուտքում» (էջ 3-6), «Հեղինակը» (էջ 6-10), «Հեղինակի նախաբանը» (էջ 10-12), «Աստծո մեծագործությունները»՝ հիմնական մասն է, որտեղ վերլուծված է քերթվածքի բովանդակությունը, շարադրանքի եղանակը և հարակից հարցեր (էջ 12-18), «Մագիստրոսին մատչելի մեկնողական ավանդույթը» (էջ 18-22), «Դրվագների տեսություն» (էջ 22-23)⁷, «Ձեռագրերը, բնագիրը և թարգմանությունը» (էջ 23-30):

Ծանոթագրությունները հետևում են թարգմանությանը. յուրաքանչյուր առանձնացված և ենթավերնագիր կրող դրվագին համապատասխանում է մեկնողական մի հատված, որում նշվում է, թե Աստվածաշնչի որ հատվածի վերապատումն է այն և ինչ եղանակով է արված վերապատումը, նաև ցույց են տրվում ալլեալլ մեկնողական ու աստվածաբանական երկեր, որոնց ազդեցությունը նկատելի է տվյալ դրվագում:

Այսպիսով, հայագիտությունը հարստացել է միջնադարյան մատենագրության մի կարևոր երկի գիտական հրատարակությամբ և լուրջ ուսումնասիրությամբ:

⁷ Դրանք են՝ 1-6 «Աստծո իշխանությունը», 7-45 «Աստծո հատկանիշները», 45-61 «Արարչություն», 62-65 «Դրախտ», 66-77 «Ադամ և Եվա», 78-95 «Պատվիրազանցություն», 96-101 «Կայեն և Աբել», 102-106 «Ջրհեղեղ», 107-115 «Բաբելոնի աշտարակը», 116-131 «Այցելությունն Աբրահամին», 132-143 «Աբրահամի փորձությունը», 144-170 «Հակոբ և տասներկու պատրիարհներ», 171-195 «Հովսեփն ու նրա եղբայրները», 196-258 «Մովսես և ելք Եգիպտոսից», 259-266 «Հեսու», 267-271 «Դատավորներ», 272-273 «Սալուդ», 284-303 «Դավիթ», 304-313 «Սողոմոն», 314-321 «Շեկիա», 322-328 «Դավթի ազգի պատվիրանազանցությունը», 329-345 «Եղիա և Եղիշե», 346-347 «Գերություն», 348-371 «Դանիել և երեք մանուկներ», 372-382 «Ավետում», 383-392 «Հովհաննեսի ծնունդը», 393-422 «Հիսուսի ծնունդը», 423-429 «Ընծայումը տաճարին», 430-432 «Երեսուն տարի», 433-442 «Հովհաննեսն անապատում», 443-459 «Մկրտություն», 460-462 «Հիսուսի փորձությունը», 463-486 «Հրահանգներ տասներկուսին», 487-529 «Հրաշխներ», 543-551 «Երկխոսություն Պետրոսի հետ», 552-565 «Հանդիպումներ հրեաների և այլոց հետ», 566-578 «Ղազարոսի հարությունը», 579-592 «Մուտք Երուսաղեմ», 593-609 «Ձիթենյաց լեռան վրա», 610-621 «Սիմոնի տանը», 622-644 «Վերջին ընթրիք», 645-655 «Գեթսեմանե», 656-665 «Ձերբակալություն», 666-680 «Պետրոսի ուրացումը», 681-724 «Դատը», 725-777 «Խաչելություն», 778-782 «Թաղում», 783-818 «Հարություն», 819-831 «Հարությունից հետո Հիսուսի երևալը», 832-838 «Համբարձում», 839-866 «Պենտեկոստե», 867-884 «Քրիստոնեության տարածումը», 885-911 «Հավատքի վկաներ», 912-921 «Եկեղեցու հայեր», 922-951 «Սուրբ Գրիգոր լուսավորիչ», 952-966 «Հավատքի խոստովանություն», 967-1015 «Վերջին դատաստան», 1016-1033 «Եզրափակող աղոթք»: